

Tomasz Landmann

ORCID iD 0000-0002-9753-9373

УДК 94(47+57+438)»1921/1930»:351.862.4

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.1

ZBLIŻENIE NIEMIECKO-SOWIECKIE W LATACH 1921–1930, A BEZPIECZEŃSTWO PAŃSTWA POLSKIEGO W OCENIE ODDZIAŁU II SZTABU GENERALNEGO WOJSKA POLSKIEGO

W artykule podjęto próbę przyjrzenia się praktycznym przykładom zbliżenia politycznego, gospodarczego i wojskowego Niemiec i Rosji sowieckiej, a następnie Związku Sowieckiego w latach 1921–1930. Przyjęto również tezę, zgodnie z którą: niemiecko-sowieckie zbliżenie polityczne, gospodarcze oraz wojskowe w latach 1921–1930 istotnie zagrażało bezpieczeństwu II RP.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, Niemcy, Sowietci, współpraca wojskowa, Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego

Ландманн Томаш

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1921–1930 РОКАХ І БЕЗПЕКА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ОЦІНЦІ ІІ ВІДДІЛУ ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО

У статті зроблено спробу розглянути конкретні приклади політичного, економічного й військового співробітництва Німеччини й Радянської Росії, а пізніше — Радянського Союзу впродовж 1921–1930 років. Автор наголошує на тому, що німецько-радянська співпраця у цей період склала суттєву загрозу безпеці Другої Польської Республіки.

Ключові слова: безпека, Німеччина, Радянський Союз, військове співробітництво, ІІ відділ Генерального штабу Війська Польського.

Tomasz Landmann

THE GERMAN-SOVIET RAPPROCHEMENT DURING THE YEARS 1921–1930, AND THE SECURITY OF THE POLISH STATE IN THE EVALUATION OF DIVISION II OF THE GENERAL STAFF OF THE POLISH ARMY

This article attempts to look at practical examples approximation of political, economic and military Germany and Soviet Russia, then the Soviet Union in 1921–1930. It is adopted the thesis according to which the German-Soviet political, economic and military rapprochement during the years 1921–1930 significantly endangers the safety of the Second Republic of Poland.

To prove this thesis it was decided to rely on both the literature and source materials, including first of all materials in the Central Military Archives in Warsaw-Rembertów. The key is turned out to be the materials collected in teams of Division II of the Supreme Command of the Polish Army and the Russian Collection Act. The collected archival documents pinpoint various areas of cooperation with the Germans and the Soviets during the given period, as well as determine to what extent the Polish military intelligence assessed the feasibility and effects of the approximation to a direct threat to the security of the Polish state.

The content allows concluding that the Polish military intelligence had good diagnosis examples of German-Soviet cooperation, often with a strong anti-Polish shape and character. This cooperation in the years 1921–1930 was particularly intense, threatening the security interests of the Second Republic

of Poland and leading to the negation established after the Treaty of Versailles and the Treaty of Riga Polish borders on both the west and the east.

Key words: security, Germany, the Soviets, military cooperation, Section II of the General Staff of the Polish Army.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Ландманн Т., 2019

Wstęp

Celem podjętym w artykule jest próba udowodnienia, w oparciu o pozyskane materiały źródłowe i przedmiotową literaturę, że niemiecko-sowieckie zbliżenie polityczne, gospodarcze i wojskowe w latach 1921–1930 niosło ze sobą zagrożenia dla polskiego bezpieczeństwa. Okres ten wybrano celowo, jako że w rezultacie przeprowadzonej kwerendy okazało się, że to właśnie w tych latach stosunki niemiecko-sowieckie były jednymi z najbardziej intensywnych w całym okresie międzywojnia. Mało tego, w przyjętym okresie wypracowano prawno-faktyczne podstawy wzajemnej współpracy Niemców i Sowietów, takie jak układ w Rapallo, umowa o współpracy handlowej czy traktat berliński. Ponadto należy dodać, że to właśnie w latach 1921–1930 bardzo dobrze uwidoczniła się korespondencja silnej współpracy niemiecko-sowieckiej z procesem krystalizowania się podstaw bezpieczeństwa narodowego i wewnętrznego II RP. Okres ten charakteryzował się wzmocnionymi próbami poszukiwania przez Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego sojuszników w warunkach rosnącego zagrożenia ze strony Niemiec i Rosji, a następnie od 1922 roku Związku Sowieckiego.

W artykule postawiono tezę, zgodnie z którą niemiecko-sowieckie zbliżenie polityczne, gospodarcze oraz wojskowe w latach 1921–1930 istotnie zagrażało bezpieczeństwu II RP. Chodziło przede wszystkim o możliwość podważenia przez obie strony ustalonych po traktacie wersalskim i traktacie ryskim granic z państwem polskim, a także możliwość wzajemnego zagwarantowania drugiej stronie przez Związek Sowiecki i Niemcy neutralności w przypadku działań zbrojnych przeciwko państwu trzeciemu. Co więcej, Polska stanowiła w opisywanym okresie naturalny kierunek ekspansji zarówno dla Niemców, jak i Sowietów, a niemiecko-sowieckie porozumienie polityczne, gospodarcze i wojskowe mogło być istotnym narzędziem wzmocnienia ekspansjonistycznych dążeń obu państw.

Przejawy współpracy niemiecko-sowieckiej na początku lat 20. XX wieku przed zawarciem układu w Rapallo

Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że jedną z głównych osi zbliżenia Niemiec i Rosji bolszewickiej, a następnie Związku Sowieckiego, była zbieżność

interesów obu państw, między innymi w rezultacie podobnego poczucia poniesienia krzywdy na skutek postanowień pokojowych po I wojnie światowej. Powojenne regulacje pokojowe były przez Niemców i Sowietów traktowane jako niesprawiedliwe, a przywódcy obu tych państw od początku lat 20. XX stulecia starali się zakorzenić to przekonanie w społeczeństwach własnych państw. Mało tego, w tych ostatnich popularyzowano tezę o narzuconej przez obce mocarstwa po 1918 roku izolacji na arenie międzynarodowej, która miała zagrażać możliwości realizacji interesów narodowych, zarówno Niemiec, jak i Związku Sowieckiego¹.

Już w czasie wojny polsko-bolszewickiej Niemcy i Rosja wypracowały wspólny plan działań na wypadek zajęcia Warszawy przez Armię Czerwoną. Według planów operacyjnych niemieckiego oraz rosyjskiego sztabu wojskowego, ewentualne zdobycie przez bolszewików polskiej stolicy miało spowodować realizację decyzji o przekroczeniu przez oddziały niemieckiego Freikorpsu zachodnich granic Polski². Ewentualna realizacja takiego planu była możliwa dzięki ustaleniom wypracowanym na wcześniejszym spotkaniu Sztabów Generalnych Reichswehry oraz Armii Czerwonej, do jakiego doszło dnia 17 lutego 1919 roku. W rezultacie tego spotkania obie strony przyjęły konwencję militarną o jawnie antypolskim charakterze. W okresie samej wojny polsko-bolszewickiej Niemcy sprzedawali z kolei Armii Czerwonej sprzęt wojskowy, jaki pozostał im po I wojnie światowej³.

¹ A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Mado, Toruń 2004, s. 284.

² A. Peplowski, *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2011, s. 211. Według szefa Ekspozytury Oddziału II SG WP w Gdańsku, rtm. Karola Dubicza, Niemcy byli w stanie wystawić armię wspomagającą Armię Czerwoną w walce przeciwko Polsce. Liczebność tej armii została oceniona na 75 tysięcy. Dodatkowo w porcie w Świnoujściu Niemcom udało się przygotować dwie łodzie torpedowe typu SM 51 oraz SM 58, gotowe do wsparcia Armii Czerwonej od północnego-zachodu Polski przy ewentualnych działaniach na Morzu Bałtyckim. Warunkiem uzyskania pomocy miało być uiszczanie przez bolszewików żołdu żołnierzom niemieckim. Pismo rtm. Karola Dubicza z dnia 23 czerwca 1920 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.73.3.

³ I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917–1933. Wybrane problemy*, Europejskie Centrum Informacyjne, Toruń 2005, s. 17.

Innym przejawem współpracy niemiecko-sowieckiej na początku lat 20. XX wieku było zacieśnianie kontaktów na obszarze Wolnego Miasta Gdańska. Status terytorialny tego obszaru pozwalał na swobodne wjazdy i wyjazdy obywateli różnych narodowości, co sprzyjało pracy informacyjno-wywiadowczej Niemców i Sowietów, skierowanej przeciwko Polsce. Na obszarze Wolnego Miasta Gdańska istniała na przykład współpraca oficerów niemieckiego i sowieckiego wywiadu, którzy prowadzili między innymi agitację na rzecz werbowania agentów szpiegujących Polskę oraz rozpowszechniali antypolskie odezwy wśród miejscowej ludności⁴. W Wolnym Mieście Gdańsku działała też zakonspirowana bolszewicka organizacja szpiegowska, której agenci rezydowali w niemieckim hotelu „Deutsches Haus” przy ulicy Pfefferstadt 79. Członkowie organizacji prowadzili działalność szpiegowską przeciwko Polsce oraz propagandę bolszewicką, a agent Hermann Segal był odpowiedzialny dodatkowo za szpiegostwo na rzecz Niemiec i wprowadzanie do obiegu fałszywych banknotów marek polskich⁵.

Ponadto Niemcy i Sowietci podejmowali w rejonie Wolnego Miasta Gdańska współpracę w dziedzinie morskiej. Ważnym jej przejawem były wspólne manewry i ćwiczenia morskie, przygotowywane na wypadek wojny niemiecko-francuskiej albo konfliktu każdego z tych państw z Polską. Uzgodniono również warunki budowy w niemieckich stoczniach okrętów dla radzieckiej marynarki wojennej oraz udział we wspólnych testach nowego sprzętu na Morzu Bałtyckim w rejonie Wolnego Miasta Gdańska. Już po przyjęciu układu z Rapallo Niemcy i Sowietci zaczęli dzielić się posiadanymi informacjami na temat szkolnictwa morskiego i tworzenia nieznanych dotąd Polakom

⁴ W jednej z takich odezwy sowieccy oficerowie sformułowali następujące hasła propagandowe, które mogą świadczyć o zbliżeniu niemiecko-sowieckim na terenie Wolnego Miasta Gdańska: „Nie prosimy zagranicy o nic; widzimy i czujemy jak ciężki los dotknął naród niemiecki. Naszym jedynym życzeniem jest, aby każdy Niemiec mógł widzieć i czuć, co my żyjemy — aby mógł on być przeświadczony, że my, Rosjanie jesteśmy przyjaciółmi i sojusznikami Niemiec w osiągnięciu naszego wspólnego celu: przygotowania dnia odwetu i walki o wolność naszych krajów, osiągnięcia odrodzenia naszych ojczyzn”. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 12535/II z dnia 24 listopada 1921 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Można sądzić, że przedstawione hasła miały antypolski charakter, wywołując oba współpracujące narody do przygotowania akcji odwetowej, która z punktu widzenia II RP musiała skutkować zagrożeniem dla jej ówczesnego bezpieczeństwa.

⁵ Pismo Oficera Łącznikowego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego przy Polskiej Misji Wojskowej w Gdańsku Nr 2722/II do Naczelnego Dowództwa WP z dnia 31 stycznia 1921 roku, CAW, Oddział II ND WP, sygn. I.301.8.460.

szyfrów morskich przy okazji realizacji manewrów z 1923 i 1924 roku na Bałtyku⁶.

Na przełomie 1920 i 1921 roku Niemcy współpracowali z Sowietami także na płaszczyźnie ułatwiania rekrutacji ochotników do Armii Czerwonej za granicą. W Berlinie powstało specjalne biuro rekrutacyjne pod przewodnictwem wysłannika Sowietów, agenta Koppa, które werbowało ochotników do walki na froncie z Polską podczas planowanej na nowo ofensywy bolszewickiej. Rekrutacja odbywała się dzięki energicznej propagandzie w łonie organizacji komunistycznych za granicą, przy wsparciu ze strony kół wszechniemieckich oraz wojskowych. Dodatkowo Niemcy ułatwiali Sowietom gromadzenie funduszy w bankach z kapitałem niemieckim w celu wspierania Armii Czerwonej tworzonej z ochotników za granicą⁷.

W 1921 roku centrali polskiego wywiadu wojskowego donoszono o skrajnie wrogim stosunku Niemiec do Polski i próbie włączenia się do współpracy z Sowietami w celu zaszkodzenia Polsce. Jednym ze środków antypolskiej działalności było zorganizowanie i finansowanie w Düsseldorfie szkoły dla około 50 agitatorów z Rosji bolszewickiej, którzy mieli zorganizować zakrojoną w fabrycznych okręgach Polski akcję propagowania komunizmu na szerszą skalę. Ponadto wojskowe koła niemieckie rozważały możliwość przeprowadzenia operacji zbrojnej z obszaru Prus Wschodnich, przy współpracy z sowieckimi, litewskimi i białoruskimi wojskami. Rozszerzono także akcję wywiadowczą przeciwko Polsce, „posługując się przy tym pośrednictwem rosyjskich agentów”⁸.

⁶ A. Jendrzewski, *Współpraca niemiecko-radziecka w rejonie Wolnego Miasta Gdańska i Morza Bałtyckiego w latach 1920-1933 w świetle dokumentów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Za kulisami wywiadu i dyplomacji. Polski wywiad wojskowy 1918-1945. Materiały*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2014, s. 38-39. O skali niemiecko-sowieckiej współpracy przeciwko Polsce na obszarze Wolnego Miasta Gdańska niech świadczy następujący, zachowany w dokumentach, cytat Komisarza Generalnego RP w tym mieście, z listopada 1921 roku: „To też obecnie w Gdańsku wszelkie wysiłki niemieckie idą wyłącznie po linii wzmacniania Sowietkiej Rosji drogą popierania polskich komunistów, bolszewików, pomoc uciekinierom, dezertantom (...) po linii szkodzenia wszędzie i wszystkim interesom polskim. Pismo Komisarza Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku do Departamentu Spraw Morskich M.S. Wojsk. Nr 4318/II z dnia 19 listopada 1921 roku, CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.439.

⁷ Raport Poselstwa Polskiego w Bernie Nr 167/T/21. R.P. 31 z dnia 10 marca 1921 roku do Ministra Spraw Zagranicznych, CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.464.

⁸ Polskiemu wywiadowi wojskowemu udało się zdemaskować kilku prężnie działających szpiegów rosyjskich, współpracujących na rzecz Niemiec. Wśród zdekonspirowanych afer szpiegowskich znalazły się między innymi afera agenta Aleksieja Asikiemewicza Belhardta w Wolnym Mieście Gdańsku, afera Karcewa oraz afera generała Kurla. Raport pt. Stosunek Niemiec do Polski. Wojenne plany

W drugiej połowie listopada 1921 roku Komisarz Generalny RP w Wolnym Mieście Gdańsku poinformował Departament Spraw Morskich Ministerstwa Spraw Wojskowych o ostatecznym fiasku nadziei Niemców na współpracę z Anglikami w zakresie potencjalnej rewizji niemieckiej granicy na wschodzie. W związku z tym w przesłanej ocenie pojawiło się następujące stwierdzenie: „Niemcy nie wierząc dziś w szczerść Anglików, zorientowali swą politykę wyłącznie na Rosję. Posiadam informacje o ścisłej współpracy Niemców z bolszewikami/100 okrętów ze sprzętem wojennym jako tonażem opuściło dnia dzisiejszego port szczeciński, idąc z fakturą <<lokomotywy>> do Petersburga”⁹. W tym samym dokumencie pojawiło się też przekonanie, jakoby Niemcy dążyli „z całą bezwzględnością do wywołania konfliktu polsko-bolszewickiego i korzystając z doświadczeń wojny 1920 roku chcieli pomóc bolszewikom do zgniecenia państwa polskiego”¹⁰. Powyższe stwierdzenia mogą świadczyć o współpracy Niemców z Rosją sowiecką w zakresie dostaw broni i sprzętu wojskowego, których przeznaczeniem miało być wykorzystanie ich dla konfliktu polsko-bolszewickiego. Już w tym okresie istniało istotne potencjalne zagrożenie trwałego włączenia się Niemiec do prób doprowadzenia do kolejnej wojny pomiędzy Polakami i bolszewikami.

Innym przejawem współpracy niemiecko-sowieckiej jeszcze przed podpisaniem układu w Rapallo była sprzedaż Niemcom statków wojskowej Floty Bałtyckiej, wchodzącej w skład marynarki wojennej Rosji sowieckiej. Do sprzedaży doszło w mieście Kronsztad, choć wizytująca port komisja niemiecka oceniła posiadane przez Sowietów statki jako możliwe do kupienia wyłącznie jako „szmelc”, z kolei trzy z nich zakwalifikowała jako użyteczne do kupienia, choć wymagające dokonania remontu¹¹. Polski attaché wojskowy w Moskwie ppłk Romuald Wolikowski informował również w styczniu 1922 roku o opiewających na duże sumy transakcjach niemieckich udzielanych w złocie na rzecz Sowietów, między innymi za pośrednictwem Banku Scheela

Niemiec. Szpiegostwo [brak autora i daty dziennej, 1921], CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.464.

⁹ Pismo Komisarza Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku do Departamentu Spraw Morskich M.S. Wojsk. Nr 4318/II z dnia 19 listopada 1921 roku, CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.439.

¹⁰ Ibidem. Mało tego, Niemcy uczestniczyli w tym czasie w pomocy w masowym powrocie rosyjskich oficerów z emigracji do Armii Czerwonej, transportując ich z Niemiec przez Wolne Miasto Gdańsk, a także z Konstantynopola do Rosji. Por. Ibidem.

¹¹ Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II z dnia 17 stycznia 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

w Rewlu oraz banki w Sztokholmie, w okresie od 24 grudnia 1921 roku do 1 stycznia 1922 roku¹².

W styczniu 1922 roku polski attaché wojskowy w Moskwie informował centralę polskiego wywiadu wojskowego o funkcjonowaniu w Moskwie zakonspirowanej niemieckiej misji wojskowej, która nie utrzymywała żadnego kontaktu z poselstwem niemieckim w tym mieście. Stronie polskiej udało się zdekonspirować dwóch oficerów tej misji, Neumanna i Stoeckela, którzy pozostawali w stałym kontakcie z Lwem Trockim i niemieckim wywiadem wojskowym w Berlinie, a także w rzadszym kontakcie z sowieckim sztabem wojskowym. Oficerowie wspomnianej misji wojskowej prowadzili prace nad dwoma planami operacyjnymi. Pierwszy z nich dotyczył pomocy w przygotowaniu Armii Czerwonej na wypadek zbrojnej interwencji innego państwa. Drugi z kolei przewidywał wspólną akcję niemiecko-sowiecką przeciwko sąsiadom¹³. To właśnie drugi z tych planów miał istotniejsze znaczenie z punktu widzenia bezpieczeństwa II RP, jako że zakładała możliwość współpracy Niemców i Sowietów w przygotowaniu zbrojnej interwencji przeciwko Polsce. W lutym 1922 roku polski attaché wojskowy w Moskwie informował Oddział II SG WP o pozytywnym zweryfikowaniu przez polski wywiad wojskowy tezy o niemieckich transportach broni do Rosji sowieckiej¹⁴. W przededniu zawarcia układu z Rapallo przejawem niemiecko-sowieckiego zbliżenia było także utrzymywanie ścisłego kontaktu pomiędzy komunistami z Rosji sowieckiej a komunistyczną partią niemiecką, przy aprobacie ośrodków politycznych w obu wymienionych krajach¹⁵. Ta oraz wcześniej przedstawione informacje mogą świadczyć o zagrażającej bezpieczeństwu II RP, rozwiniętej współpracy niemiecko-sowieckiej jeszcze przed formalnym zawarciem układu w Rapallo.

¹² Por. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie pt. Transakcje złotem przez misję bolszewicką w Rewlu [styczeń, brak daty dziennej, 1922], CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

¹³ Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II z dnia 17 stycznia 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

¹⁴ Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II Nr 27 z dnia 2 lutego 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23 oraz Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II Nr 2873/II/Inf.II.Ref. "A" z dnia 7 lutego 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

¹⁵ Kwestia sojuszu z Rosją sowiecką była zresztą stałym punktem obrad centralnego komitetu komunistycznej partii Niemiec. Por. Dokument Naczelnego Dowództwa WP pt. Sytuacja polityczna w Niemczech z dnia 23 marca 1921 roku, CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.437.

Kluczowym wydarzeniem dla zacieśniania współpracy pomiędzy Niemcami i Sowiecami było przyjęcie 16 kwietnia 1922 roku umowy międzynarodowej, którą określa się mianem układu z Rapallo. Do umowy została dołączona tajna konwencja wojskowa, której postanowienia godziły w warunki pokojowe ustalone na mocy traktatu wersalskiego¹⁶. Strona polska dysponowała od osoby z sowieckich kół wojskowych informacjami na temat głównych postanowień wspomnianej tajnej konwencji wojskowej, choć jej pełne szczegóły były trzymane w ścisłej tajemnicy i znane jedynie bardzo wąskiej grupie sowieckich kół rządowych i wojskowych. Z uzyskanych przez Oddział II SG WP informacji wynikało, że: „Niemcy zobowiązali się wskrzesić i zorganizować w Rosji, mianowicie w rejonie Perm-Samara-Ural, ogromne centrum przemysłu wojennego, oraz mając pomóc rządowi sowieckiemu w odbudowie kolei żelaznych i zorganizowaniu transportów i żeglugi morskiej. (...) W razie komplikacji wojennych plan wspólnej akcji ma być uzgodniony”¹⁷.

Ponadto treścią załączonej tajnej konwencji do układu w Rapallo był ogólny plan działań wojennych oraz współpracy Niemiec i Rosji sowieckiej. Zakładał on dokonanie przez Sowieców pierwszego uderzenia na Polskę, z kolei „współdziałanie i pomoc ze strony Niemiec rozpoczęłyby się dopiero po wtargnięciu Armii Czerwonej do Polski, przy czym (...) część wojska niemieckiego wypowie posłuszeństwo rządowi niemieckiemu i wystąpi na własną rękę, odcinając korytarz gdański i działając na tyłach armii polskiej, z północy w kierunku na Warszawę”¹⁸. W tym samym dokumencie podkreślono, iż cała akcja współdziałania niemiecko-sowieckiego miała być obliczona na szybkość działania, że Polska nie mogła liczyć na

ewentualną pomoc ze strony Rumunii i Francji¹⁹. Zgodność powyższych informacji przesłanych do centrali polskiego wywiadu wojskowego została potwierdzona przez attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie w piśmie z dnia 26 maja 1922 roku²⁰. Może to świadczyć o tym, że strona polska zdawała sobie sprawę z zagrożenia dla bezpieczeństwa II RP, jakie płynęło z przyjęcia niemiecko-sowieckiej tajnej konwencji do układu z Rapallo.

Dołączenie tajnej konwencji wojskowej do oficjalnego układu z Rapallo miało istotne implikacje dla zdynamiczowania intensywności niemiecko-sowieckiej współpracy, której kształt wskazywał na wyraźnie antypolski charakter. Z punktu widzenia płaszczyzny wojskowej szczególne znaczenie miała współpraca sztabów wojskowych Niemiec i Związku Sowieckiego po zawarciu układu z Rapallo. Spotkania oficerów sztabów wojskowych miały służyć jako cenne źródło wymiany informacji o potencjalnych wrogich państwach. Odbywały się one przy dużej intensywności w latach 1924–1925, a wśród szczegółowych przykładów znalazły się następujące²¹:

— pobyt sowieckich oficerów w stolicy Niemiec w kwietniu 1924 roku, którzy wzięli udział w serii krótkich konferencji z oficerami niemieckiego Sztabu Generalnego. Spotkania, według wiarygodnych danych uzyskanych przez Oddział II SG WP, miały dotyczyć przede wszystkim planów mobilizacyjnych

¹⁹ Niezwykle ciekawą informacją, jaką pozyskał Oddział II SG WP z opisywanego pisma Poselstwa Polskiego we Francji, miała być ta, świadcząca o rzekomym uzyskaniu przez Sowieców gwarancji ze strony Węgier, że w przypadku udzielenia pomocy Polsce ze strony Rumunii, Węgrzy podniosą powstanie na tyłach armii rumuńskiej, w najbardziej wrogo usposobionej do rządu rumuńskiego terytorium Transylwanii. Por. Ibidem. Tego rodzaju wzmianki mogą świadczyć o dalekosiężnym planowaniu przez Sowieców akcji antypolskiej, a tym samym dowodzą, iż skala zagrożenia dla II RP towarzysząca podpisaniu tajnej konwencji wojskowej pomiędzy Niemcami i sowiecami po układzie w Rapallo była duża.

²⁰ W załączniku do tego dokumentu pojawiły się informacje na temat pierwszych niemieckich inwestycji gospodarczych na terenie Rosji sowieckiej. Przedsiębiorstwo *Altegemeine Elektrische Gesellschaft* rozpoczęło organizację w Moskwie za pozwoleniem rządu centralnej kooperatywy elektrycznej. Przy współpracy obu państw rozpoczęto także tworzenie przedsiębiorstwa z mieszanym kapitałem, które odpowiadałoby za dostawy z Niemiec do Rosji sowieckiej produktów chemicznych, leczniczych oraz technicznych wszelkiego rodzaju. Ponadto inżynierowie niemieccy wizytujący w Moskwie mieli zastanawiać się nad założeniem bezpośredniej komunikacji powietrznej na linii Berlin-Moskwa przez korytarz gdański. Por. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie Nr 14940/II/Inf./II.A. z dnia 26 maja 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

²¹ Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie pt. *Współdziałanie niemiecko-rosyjskie* [brak daty dziennej, 1926], CAW, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24.

¹⁶ Co ciekawe, w ocenie członków Poselstwa Polskiego w Berlinie, stanowisko niemieckiego rządu, wskazujące, że umowie z Sowiecami nie towarzyszyła żadna tajna konwencja wojskowa, wyraźnie miało się z prawdą. W przekazanym do Ministerstwa Spraw Wojskowych piśmie z 8 maja 1922 roku trzech pracownicy zatrudnieni w Poselstwie Polskim w Berlinie, z listem RP w Niemczech, Jerzym Madeyskim na czele, wyrazili ponadto przekonanie, zgodnie z którym: „Dojście do skutku układu w Rapallo wskazuje na to, że jest to tylko zapoczątkowaniem dalszych umów, do których przy utrzymaniu ujawnionego w Rapallo kursu tej polityki jeden i drugi rząd bezsprzecznie dążyć będzie”. Pismo Poselstwa Polskiego w Berlinie nr 403/Tajne do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 8 maja 1922 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

¹⁷ Pismo Poselstwa Polskiego we Francji Nr 380/Ścisłe tajne z dnia 11 maja 1922 roku do Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SG M.S.Wojsk., CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.

¹⁸ Ibidem.

oraz operacyjnych obu państw na wypadek wybuchu wojny;

— spotkania konferencyjne przedstawicieli sztabów wojskowych, do jakich doszło w Moskwie w październiku 1924 roku;

— wizyta niemieckiej delegacji wojskowej w Moskwie w grudniu 1925 roku, podczas której około 15 oficerów niemieckiego Sztabu Generalnego wzięło udział w rozmowach z przedstawicielami sowieckiej Rewolucyjnej Rady Wojskowej (*Rewwojensowietu*), choć problematyka poruszana podczas spotkania była utrzymana w ścisłej tajemnicy;

— pobyt w Berlinie w lutym 1926 roku sowieckiego dowódcy wojskowego wysokiej rangi, komandarma Ijeronima Pietrowicza Uborewicz, który był odpowiedzialny za przeprowadzenie konferencji sztabowych z wojskowymi sferami niemieckimi.

Współpracy sztabowej towarzyszyła bliska współpraca gospodarcza na potrzeby planowania przemysłu wojennego. Była ona szczególnym wsparciem zwłaszcza dla Sowietów, jako że Niemcy pomagali partnerowi w rozbudowie sowieckiego przemysłu wojennego, co było możliwe dzięki udzieleniu przez rząd narodowy niemieckim przedsiębiorstwom eksportującym do Związku Sowieckiego kredytu w wysokości 300 milionów marek niemieckich. Niemcy z kolei wykorzystywali możliwość produkcji sprzętu wojennego w Rosji do własnych celów, próbując zapobiec oficjalnym oskarżeniom o łamanie postanowień traktatu wersalskiego w przedmiocie produkcji zbrojeniowej. W dokumencie na temat niemiecko-sowieckiej współpracy, opracowanym przez polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie w 1926 roku, pojawiły się konkretne przejawy kooperacji gospodarczej obu państw we wspomnianym okresie rozwijania ich stosunków. Wśród tych przejawów pisano przede wszystkim o²²:

— rozbudowie sowieckiego przemysłu lotniczego przy udziale Niemców, w tym otwarciu filii zakładów Junkers w Filach pod Moskwą, w Samarze i Saratowie. Ponadto Niemcy wydzierżawili dla potrzeb własnej produkcji fabrykę samolotów w Moskwie i Kazaniu i warsztaty lotnicze w Piotrogradzie;

— dostarczaniu sowietom przez koncern Kruppa broni i amunicji, dzięki otwarciu w analizowanym okresie trzech fabryk broni tego koncernu w Związku Sowieckim, tj. w Moskwie, Samarze i Jekaterynburgu oraz trzech fabryk amunicji, w miejscach których jednak nie udało się ustalić stronie polskiej;

— ściąganiu do Związku Sowieckiego wielu niemieckich specjalistów w zakresie budowy okrętów

na potrzeby armii, w tym inżynierów z koncernu Vulcan-Werke do stoczni i doków w Kronsztadzie. W niemieckiej stoczni w Szczecinie z kolei dokonywano systematycznych napraw statków sowieckich, przy udziale sowieckich oficerów marynarki i inżynierów;

— wykorzystaniu przez Niemców sowieckich obiektów przemysłowych do prowadzenia prac w przemyśle chemicznym na potrzeby wojskowe. Już w 1922 roku w takich zakładach pracowało około 260 oficerów oraz chemików niemieckich, a w 1925 roku sprowadzono do pracy większą ilość robotników, głównie pochodzących z Saksonii. Niemcy przeprowadzali w sowieckich zakładach doświadczenia nad środkami walki chemicznej oraz gazami bojowymi.

Niemiecko-sowiecka współpraca w warunkach realizacji układu z Rapallo uwidoczniła się również na płaszczyźnie szkolenia wojskowego. Z posiadanych przez Oddział II SG WP informacji wynikało, że już w 1922 roku Sowietci mogli liczyć na wsparcie instruktorskie ze strony około 600 czynnych oficerów niemieckiego wojska. W kolejnych latach rząd niemiecki wycofał się co prawda z akcji szkolenia Armii Czerwonej, ale nie zabronił podejmowania posad prywatnych różnym specjalistom z zakresu wojskowości. W latach 1925–1926 polski wywiad wojskowy dysponował wiarygodnymi informacjami, z których wynikało, że w Armii Czerwonej zadania instruktorskie pełniło 8 oficerów sztabowych, 73 oficerów liniowych, a także 102 podoficerów z broni specjalnej. Osobnym przedmiotem rozpoznania polskiego stał się udział niemieckiego szkolenia w sowieckiej marynarce wojennej, jak również wspólne niemiecko-sowieckie manewry floty na Bałtyku²³.

Dnia 12 października 1925 roku Niemcy i Związek Sowiecki zdecydowały się zawrzeć wzajemną umowę handlową, co miało miejsce dokładnie cztery dni przed zawarciem przez Niemcy traktatów locarneńskich z państwami Europy Zachodniej. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, we wzajemnej umowie handlowej strony potwierdziły potrzebę podtrzymania dotychczasowej linii współpracy ekonomicznej i towarzyszącej kooperacji na płaszczyźnie politycznej. Umowa miała niebagatelne znaczenie dla Związku Sowieckiego, ponieważ pozwoliła zainicjować głębokie przemiany infrastrukturalne sowieckiego przemysłu i ukierunkować go na tor zbrojeniowy. Ostrze tych zbrojeń miało być w dużej mierze skierowane w stronę Polski i państw bałtyckich. Po sfinalizowaniu umowy handlowej obie strony przystąpiły do pertraktacji w sprawie wzajemnego traktatu o nieagresji oraz neutralności²⁴.

²² Ibidem, a także z uwzględnieniem materiałów opublikowanych przez P. Kołakowskiego. Zob. P. Kołakowski, *Manewry floty niemieckiej i sowieckiej we wrześniu 1924 roku na Morzu Bałtyckim w świetle informacji polskiego wywiadu*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2003, nr 2, s. 233-240.

²³ Ibidem.

²⁴ Ł. Miłka, *Niemiecko-sowieckie negocjacje w sprawie traktatu o nieagresji i neutralności z 24 kwietnia 1926 r.*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 2013, nr 90, s. 119–121.

Wszystkie powyższe przejawy wyraźnego zbliżenia niemiecko-sowieckiego, po układzie w Rapallo, sprawiły, że Oddział II SG WP zaczął jeszcze bardziej interesować się nasileniem prac w zakresie rozpoznania współpracy tych państw, zwłaszcza na gruncie wojskowym i towarzyszącym temu gruncie gospodarczym. Warto dodać, że dnia 26 maja 1925 roku kierownictwo polskiego wywiadu wojskowego zdecydowało się na wysłanie polskiemu attaché wojskowemu, mjr. Tadeuszowi Kobyłańskiemu, specjalnej instrukcji, w oparciu o którą miał on monitorować różne aspekty niemiecko-sowieckiego zbliżenia, w dziedzinie wojskowej oraz gospodarczej. Kierownictwo Oddziału II SG WP było zdania, iż Niemcy i Sowieci *zacieśniali* współpracę nie tylko w oparciu o treści układu z Rapallo oraz dodatkowe tajne postanowienia umowne, ale również wykorzystując w tym celu umowę handlową dla celów przygotowania przemysłu na potrzeby wojenne²⁵.

Sytuacja geopolityczna, w jakiej znalazło się państwo polskie w warunkach egzekwowania układu w Rapallo przez ponad rok od jego podpisania, była oceniana w centrali polskiego wywiadu niekorzystnie. Informacje czerpane między innymi z Poselstwa Polskiego w Londynie sugerowały, iż utrzymanie ówczesnego stanu granic polskich może okazać się trudne w obliczu rosnącego militarystyki polityki niemieckiej i sowieckiej. W stabilność polskiego bezpieczeństwa oraz nienaruszalność takich granic powątpiewano również w kręgach brytyjskiego wywiadu wojskowego. Nasiloną współpraca niemiecko-sowiecka po 1922 roku miała przyczynić się do podważenia porządku wersalskiego z niekorzyścią przede wszystkim dla Polski oraz państw bałtyckich²⁶. Zarówno Niemcy, jak i Sowieci nie godzili się przede wszystkim na kształt swojej granicy z Polską, domagając się jej rewizji, choć — jak podkreśla się w literaturze — nie mogąc liczyć tuż po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej na dostatecznie szybką realizację tego postulatu w oparciu o samodzielne działania²⁷.

²⁵ A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Bellona-Gryf, Warszawa 1996, s. 313.

²⁶ W ocenie Poselstwa Polskiego w Londynie, przekazanej do Oddziału II SG WP w połowie lutego 1924 roku, podkreślano, iż położenie Polski w ocenie tutejszych oficerów służby wywiadowczej i prasy wojskowej jest „w najwyższym stopniu niepewne”. Raport prasowy Poselstwa Polskiego w Londynie z dnia 13 lutego 1924 r., AAN, Ambasada RP w Londynie, teczką 102. Co więcej, oceniano jako raczej nieprawdopodobne, iż Polska będzie w stanie utrzymać dotychczasowy kształt granic w ciągu nawet najbliższych dziesięciu lat. Rosnący napór i presja ze strony Niemców i Sowieców, którzy od 1922 zaczęli wzmacniać jeszcze swoją współpracę, między innymi o jawnie antypolskim charakterze, zagrażał w związku z powyższym utrzymaniu granic w oparciu o przepisy traktatu wersalskiego, z jednej strony, a traktatu ryskiego, z drugiej. Por. Ibidem.

²⁷ M. Kłusek, *Polityka Gustawa Stresemanna wobec ZSRR w latach 1923–1929*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 64.

Praktyczne przejawy niemiecko-sowieckiego zbliżenia w myśl postanowień traktatu berlińskiego w latach 1926–1930

W 1926 roku doszło do spójnego podsumowania czy też zamknięcia pewnego ważnego etapu niemiecko-sowieckich kontaktów w okresie międzywojennym. Dnia 24 kwietnia tegoż roku Niemcy i Związek Sowiecki zawarły porozumienie określane mianem traktatu berlińskiego. Znaczenie tego porozumienia w Polsce odebrano jako dodatkowe zagrożenie dla bezpieczeństwa. Takie postrzeganie było zresztą wzmocnione w rezultacie trzech głównych wydarzeń, czyli:

— rozpoczęcia polsko-niemieckiej wojny gospodarczej, w tym wojny celnej, w czerwcu 1925 roku — wojna celna zagroziła zarówno ekonomicznemu, jak i społecznemu bezpieczeństwu II RP, jako że w połowie lat 20. XX wieku Niemcy stanowili ponad 40% polskiego eksportu i 30 % importu z Niemiec. Dodatkowe zbliżenie Niemiec oraz Związku Sowieckiego na mocy traktatu berlińskiego stanowiło wzmocnienie odczuwanego zagrożenia w obliczu narastających problemów gospodarki państwa polskiego²⁸;

— zawarcia układów lokarneńskich w październiku 1925 roku — w ich rezultacie Niemcy ostatecznie zagwarantowały sobie nienaruszalność granic zachodnich, w ogóle nie normując — przy aprobacie zresztą międzynarodowej społeczności — kwestii granic wschodnich, tj. głównie granicy z Polską. Zapisy układów lokarneńskich zostały odebrane jako potencjalne zagrożenie niemiecką rewizją granicy z Polską²⁹;

— podpisania układu radziecko-litewskiego o nieagresji we wrześniu 1926 roku — w jego rezultacie oba państwa nie tylko zagwarantowały neutralność w przypadku agresji ze strony państw trzecich, ale również Związek Sowiecki zgodził się na udzielenia poparcia w walce Litwinów o odzyskanie Wileńszczyzny. Warto zaznaczyć, że Sowieci sprzeniewierzyli się przy tym postanowieniom zawartym w 1921 roku w traktacie ryskim z Polską, w którym zagwarantowali neutralność w kwestii rozgraniczenia obszaru granicznego Polski i Litwy³⁰. Wpisanie takich postulatów do założeń porozumienia radziecko-litewskiego miało charakter antypolski,

²⁸ W. Morawski, *Dylematy konserwatywnej modernizacji. Polityka gospodarcza Polski międzywojennej*, „Acta Oeconomica Pragensia” 2007, r. 15, nr 7, s. 293–294.

²⁹ J. Lubelski, *Związek Bałtycki i Trzecia Europa. Koncepcje reorganizacji Europy Środkowej w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa” 2010, nr 1/9, s. 198.

³⁰ S. Sierpowski, *Litewsko-radziecki pakt o nieagresji z 1926 r. w świetle Paktu Ligi Narodów*, [w:] *Studia historyczne nad polityką, gospodarką i kulturą*, red. B. Halczak, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2002, s. 118–122.

godzący w bezpieczeństwo i integralność terytorialną II RP.

W obliczu trzech wspomnianych wydarzeń wydźwięk traktatu berlińskiego był jeszcze bardziej niekorzystny z punktu widzenia polskiego bezpieczeństwa. Oto w 1926 roku zaistniały więzi pomiędzy trzema najgroźniejszymi dla Polski państwami sąsiadującymi. Każde z tych państw prowadziło równocześnie nasiloną działalność szpiegowską i wywiadowczą przeciwko Polsce. W ocenie posiadanej przez Oddział II SG WP już 27 kwietnia 1926 roku traktat berliński został szczególnie entuzjastycznie odebrany przez Sowietów. Jak pisał polski attaché wojskowy przy Poselstwie Polskim w Moskwie: „Tak daleko idące zbliżenie sowiecko-niemieckie jest niezaprzeczalnym zwycięstwem polityki zewnętrznej Sowietów nad polityką angielską i Ligą Narodów. (...) Intencje sowietów są więc obliczone na dalszą metę tj. na faktyczny rozwój zbliżenia się niemiecko-sowieckiego i wspólną linię polityki zewnętrznej”³¹. W ocenie posiadanej przez Oddział II SG WP w kilka dni po podpisaniu traktatu berlińskiego dominowało przekonanie o tym, że traktat ten ma charakter antyangielski oraz godzi w podstawy funkcjonowania Ligi Narodów. Dla Polski z kolei angielska polityka równowagi sił po I wojnie światowej i międzynarodowa aktywność Ligi Narodów stanowiła, obok sojuszu politycznego i wojskowego z Francją oraz Rumunią, dwie ważne podstawy i potencjalne gwarancje bezpieczeństwa. Traktat berliński stanowił prosty środek do podważenia tych gwarancji.

W cytowanym dokumencie przekazanym przez polskiego attaché wojskowego w Moskwie załączono również istotne z perspektywy polskiego bezpieczeństwa narodowego treści przedstawione w exposé sowieckiego komisarza ludowego spraw zagranicznych, Maksima Litwinowa. Odnosił się on do idei traktatu berlińskiego, jako ważnej gwarancji rozwoju niemiecko-sowieckich stosunków, ale równocześnie formułował założenia wspólnej polityki zagranicznej dla obu wspomnianych państw. W odniesieniu do Polski zanotowano stosunek wrogi oraz z pogroźkami, z kolei w odniesieniu do głównego sojusznika Polski, tj. Francji, stosunek Sowietów w ocenie polskiego attaché wojskowego w Moskwie był obojętny, zaś momentami nieprzychylny. Zbliżenie sowiecko-niemieckie pozwoliło równocześnie tym pierwszym na wyrażanie bardziej zdecydowanych oskarżeń pod adresem Polski w związku z wrogą i agresywną wobec Związku Sowieckiego, zdaniem Litwinowa, polityką II RP w państwach bałtyckich. W ocenie dostarczonej Oddziałowi II SG WP przez polskiego attaché wojskowego w Moskwie znalazło się

stwierdzenie, że traktat berliński z punktu widzenia samych Sowietów miał przyczynić się do „osłabienia wpływu Anglii w Europie Centralnej i Zachodniej, poddając Polskę i państwa bałtyckie dominacji niemiecko-sowieckiej”³². Tego rodzaju dominacja była oczywiście postrzegana przez Oddział II SG WP jako jawnie zagrażająca możliwości realizacji interesów narodowych II RP, w tym zagrażająca bezpieczeństwu odrodzonego państwa polskiego.

Wydarzenia, które doprowadziły do zbliżenia niemiecko-sowieckiego w okresie 1921–1930, rzutowały niekorzystnie dla położenia Polski. Poprawa możliwości współdziałania ze Związkiem Sowieckim upewniła dodatkowo Niemców co do tego, że ewentualna ich ofensywa na wschód przeciwko Polsce nie spotka się z jednoznaczną kontrą i militarnym oporem samych sowietów. Co ciekawe, w ocenie niemieckich oficerów wojskowych, przekazanej do Oddziału II SG WP przez Konsulat RP w Hamburgu w grudniu 1927 roku, zarówno Polska, jak i Związek Sowiecki byli postrzegani jako przeciwnicy wojenni. Opisywany okres zbliżenia niemiecko-sowieckiego został podsumowany w tej ocenie, jako korzystny dla możliwości ekspansji niemieckiej na wschód, głównie w celu odzyskania przez Niemcy Prus Wschodnich z Gdańskiej oraz Górnego Śląska kosztem Polski³³.

Po 1926 roku intensywność niemiecko-sowieckiego zbliżenia politycznego, gospodarczego i wojskowego wyraźnie osłabła. Według posiadanych przez polski wywiad wojskowy informacji wynikało, że doszło do ochłodzenia stosunków gospodarczych między tymi państwami, wykorzystywanych dotychczas w sposób pomocniczy do rozbudowy ich potencjału wojskowego. Pomiędzy towarzystwami handlowymi Niemiec i Związku Sowieckiego dochodziło do wielu

³² Ibidem.

³³ Niemiecki płk Immanuel miał sformułować następujący pogląd w tej sprawie: „Jeżeli Rosja zwycięży — Polska runie. Wówczas mamy widoki na odzyskanie zrabowanych Prus Wschodnich z Gdańskiem i Górnym Śląskiem. Jeśli przeciwnie, Polska zwycięży, utrzyma ona dzisiejszy stan posiadania i prawdopodobnie odzyska Litwę i Białoruś i stanie się najsilniejszym przeciwnikiem Niemiec na Wschodzie”. Sprawozdanie Konsulatu RP w Hamburgu w sprawie artykułu płk. Immanuela pt. <<Sovietrussland und Polen als Kriegsgegner>> z dnia 20 grudnia 1927 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24. Wydaje się, że z takiej oceny płynie jednoznaczny wniosek, iż dla państwa niemieckiego wygrana Związku Sowieckiego w ewentualnym konflikcie z Polską byłaby znacznie bardziej korzystna w połowie lat 20. XX wieku niż sytuacja odwrotna, czyli wygrana Polski i umocnienie stanu posiadania, przy zdobyciu całego terytorium Litwy, Białorusi oraz Ukrainy. Taki wniosek raz jeszcze przemawiał za potrzebą utrzymania przez Niemców korzystnych stosunków z Sowiecami, gdyż otwierało to drogę do odzyskania utraconych przez Niemców ziem kosztem Polski. Sojusz niemiecko-sowiecki w opisywanym zakresie godził w integralność i bezpieczeństwo II RP, stanowiąc swoiste wzmocnienie dla niemieckiej idei rewizji granic z Polską, lansowanej zresztą przez cały okres międzywojenny.

³¹ Odpis raportu L. 437 polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie, mjr. Tadeusza Kobylańskiego z dnia 27 kwietnia 1926 roku, CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24.

tarć, a kluczowa dla rozwoju sowieckiego lotnictwa niemiecka firma Junkers-Werke w Filach pod Moskwą przestała istnieć już w 1925 roku. Wkrótce koncesje rolne i pomoc kredytową wstrzymał koncern Kruppa po stwierdzeniu nieopłacalności działalności po nieurodzaju w sowieckim rolnictwie. Sowietci wykazywali przy tym brak zadowolenia w związku z niedostateczną liczbą długoterminowych kredytów ze strony Niemiec³⁴. Po 1926 roku relacje niemiecko-sowieckie wkroczyły na nowy tor, a okres największej intensyfikacji wzajemnych stosunków został zakończony. Druga szansa tak intensywnych kontaktów, zagrażających zresztą bezpieczeństwu II RP, pojawiła się dopiero w 1939 roku.

Ochłodzenie stosunków niemiecko-sowieckich nie oznaczało bynajmniej zaprzestania obustronnej współpracy. „Dwójka” posiadała informacje zawierające chronologiczny wykaz najważniejszych inicjatyw niemiecko-sowieckiej kooperacji z okresu 1926-1930. Z wykazu tego wynikało na przykład, że w opisywanych latach nie osłabły wyjazdy niemieckich oficerów do Związku Sowieckiego w celach szkolenia tamtejszych wojskowych. W lutym 1927 roku do centrali „dwójki” wpłynęła informacja od polskiego attaché wojskowego w Moskwie o morskim transporcie przez Szczecin na początku tegoż roku grupy 150 oficerów niemieckich. Na przełomie sierpnia oraz września 1928 roku doszło do kolejnego zorganizowanego transportu tym razem wyższych niemieckich wyższych oficerów do Związku Sowieckiego. Grupa wśród której znajdowali się między innymi ówczesny Szef Sztabu Generalnego, gen. von Blomberg, szef Wehrkreiskommando I w Królewc, płk. Bussche-Ippenb, czy szef berlińskiej centrali Wehrmachtu, mjr Behschnitt udała się na tajne rozmowy wojskowe wysokiego szczebla z sowieckimi partnerami, a treścią tych rozmów zainteresowany był Oddział II SG WP. Udało się ustalić, że cel wizyty miał obejmować konferencję wojskową, inspekcję niemieckich obozów lotniczych na terenach sowieckich (zwłaszcza obozu w Darnicy pod Kijowem), jak również inspekcję fabryk oraz udział wojska niemieckiego w manewrach w okolicy Kijowa³⁵.

Innym przejawem współpracy niemiecko-sowieckiej po 1926 roku był udział niemieckich oficerów wojskowych w grze wojennej, która odbyła się w grudniu 1928 roku w ramach ćwiczeń XIV Korpusu w Kijowie. W styczniu i lutym 1929 roku do Moskwy przybyli z kolei dwaj generałowie, którzy wedle zapewnień niemieckiego Sztabu Generalnego pozostawali w spoczynku i nie angażowano ich do jawnych misji. W sierpniu 1929 roku podczas konferencji sztabowej w Moskwie Niemcy wysłali

trzech swoich oficerów, którymi byli płk Liest, kpt Van Horn oraz rtm. Kuntzen, choć treść rozmów była Polakom nieznaną. Udało się za to ustalić, że wspomniani oficerowie odwiedzili niemieckie obozy letnie pod Moskwą, jak również brali udział w manewrach doświadczalnych oddziałów motoryzacyjnych pod Moskwą, a następnie Bobrjuskim. Na początku września 1929 roku do Kijowa w niejawnym charakterze udał się natomiast gen. von Blomberg razem z czterema oficerami, których nazwisk nie udało się ustalić polskiemu wywiadowi wojskowemu. Celem wizyty stał się udział w korpusowych manewrach wokół Kijowa, Winnicy i Żytomierza, a także wizytacja w fabrykach przemysłu wojennego. Oficerom „dwójki” udało się także ustalić, że Niemcom i Sowietom udało się przeprowadzić do końca prace fortyfikacyjne wokół regionu kijowskiego, co dokonało się przy niemalym udziale niemieckich inżynierów. Po opuszczeniu Kijowa oficerowie udali się w stronę Rostowa i Zagłębia Donieckiego celem odwiedzenia stadnin i potencjalnego zakupu sowieckich koni dla doposażenia niemieckiej kawalerii³⁶.

Z końcem 1929 roku oraz na początku 1930 roku oficer sztabu 9. Pułku Piechoty Reichswehry, oficer von Gablenz wymienił się z Sowietami informacjami na temat taktyki walki obcych państw oraz organizacji ich tyłów na wypadek wybuchu wojny, uzyskując ze źródeł sowieckich uzupełnienie posiadanych przez Niemców informacji na ten temat. Latem 1930 roku gen. van Halm z czterema innymi oficerami brali udział w sowieckich manewrach wojskowych w związku z udzieleniem wcześniejszej pomocy instruktażowej dla sowieckiej armii w Kazaniu. W tym samym czasie część oficerów niemieckich miał być szkolona w Związku Sowieckim pomimo formalnych zapewnień niemieckiego Sztabu Generalnego o ich zwolnieniu i przejściu na emeryturę. Szkolenia tych oficerów dotyczyły takich płaszczyzn wojskowych, jak służby w lotnictwie, wojsku pancernym oraz artylerii ciężkiej. W 1929 i 1930 roku do Niemiec powróciło łącznie 56 oficerów niemieckiego wojska szkolonych w tajny sposób poza granicami kraju, w tym 2 majorów, 21 kapitanów i rotmistrzów, a także 33 poruczników³⁷.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem. Szkolenie niemieckich oficerów na terenie Związku Sowieckiego stanowiło uzupełnienie częściej wcześniej praktyki kooperacji obu państw polegającej na obecności niemieckich oficerów w Armii Czerwonej. Głównym celem było tutaj udzielanie profesjonalnego wsparcia w dziedzinie szkolenia wojskowego oraz opracowywania taktyki wojennej przeciwko nieprzyjaciółom, wśród których znajdowała się również Polska. Ocenia się, że w szczytowym okresie wzajemnej współpracy obu państw w Armii Czerwonej w charakterze instruktorów i doradców mogło przebywać nawet 11 tysięcy niemieckich oficerów. Więcej na ten temat zob. I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii...*, op. cit., s. 64–65. Szczegółowym zainteresowaniem Oddziału II SG WP cieszył

³⁴ A. Peptoński, *Wywiad polski...*, op. cit., s. 314–315.

³⁵ Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921–1930 roku. Zestawienie chronologiczne, CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.3253.

Ponadto, Sowietci nie zaprzestali po 1926 roku używać Niemcom obozów ćwiczebnych. Jednym z prężniej działających, jak wynikało z informacji uzyskanych przez „dwójkę”, był obóz szkolenia lotników niemieckich i pilotażu samolotów wojskowych Fokker C.V oraz Fokker D.XIII w Lipiecku, których produkcji zabroniono Niemcom po I wojnie światowej. Na początku 1930 roku Oddział II SG WP otrzymał także informację o korzystaniu przez Niemców dzięki współpracy z Sowietami ze szkoły lotniczej w Borisoglebsku. W miejscowości Ługa w Leningradzkim Okręgu Wojskowym funkcjonował z kolei niemiecki doświadczalny poligon artyleryjski, na którym Niemcy odbywali coroczne ćwiczenia począwszy od 1924 roku³⁸.

W miejscowości Kama w pobliżu Kazania Sowietci umożliwili ponadto Niemcom organizację obozu ćwiczebnego dla oddziałów samochodów pancernych oraz czołgów. Umieszczenie obozu w okolicy wielkiej fabryki ciężkich motocykli w Iżewsku rodziło podejrzenie, że Niemcy mogli współpracować z Sowietami także przy produkcji

się temat werbowania byłych niemieckich oficerów do służby w armii sowieckiej po 1924 roku, jako że to właśnie w tym roku w Berlinie utworzono specjalne biuro o charakterze werbunkowym, którego kierownictwo od początku propagowało hasła nacjonalistyczne. Działalność biura początkowo skupiała się na werbowaniu oraz wysyłaniu do Związku Sowieckiego lotników, artylerzystów oraz oficerów wojsk technicznych. Z czasem zakres tajnej współpracy obu państw na tej płaszczyźnie został rozszerzony, a niemałą rolę odgrywały tutaj wspierające pracę biura działania nacjonalistycznych organizacji niemieckich. Jedną z takich organizacji był „Deutschrussische Notgemeinschaft” z siedzibą w Berlinie, którego członkowie zajmowali się między innymi werbowaniem chemików do służby w Armii Czerwonej. Wzmianki na temat tej organizacji pojawiają się niekiedy w historiografii anglojęzycznej. Zob. C.F. Melville, *The Russian face of Germany: an account of the secret military relations between the German and soviet-Russian governments*, Wishart, London 1932, p. 94; R.M. Slusser, J.F. Triska, *A Calendar of Soviet Treaties, 1917–1957, t. 1917*, Stanford University Press, Stanford 1959, p. 411. Aby rozwinąć tajną kooperację Niemcy spełniali również po 1926 roku oczekiwania Sowietów, aby przysłać im do pomocy niemieckich instruktorów i doradców zwłaszcza w takich dziedzinach ćwiczeń, jak z zakresu lotnictwa, czołgów, jak również wykorzystania w walce gazów bojowych. W celu utrzymania i dalszego rozwijania znaczenia niemiecko-sowieckiej współpracy o opisywanym charakterze w Moskwie funkcjonowała zakonspirowana stała niemiecka centrala wojskowa, która była obsadzona przeciętnie przez 10 oficerów Reichswehry i pozostawała w stałym kontakcie ze sztabem Armii Czerwonej. Wspomniana centrala pełniła dodatkowo funkcje kontrolne i pośredniczące między różnymi niemieckimi obozami ćwiczebnymi i doświadczalnymi działającymi za przyzwoleniem Sowietów w ich państwie a między dowództwem w Berlinie oraz władzami politycznymi i wojskowymi w Moskwie. Por. Niemiecki obóz doświadczalny „Tomka” w ZSRR, CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.3410.

³⁸ Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921–1930 roku. Zestawienie chronologiczne, CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.3253.

tych motocykli, które planowano następnie opancerzyć dla celów prowadzenia kampanii wojennej. Dane posiadane przez oficerów Oddziału II SG WP świadczyły o szczególnym zainteresowaniu Niemców wykorzystaniem przeznaczonego im terenu obozowego pod ćwiczenia z czołgami. Niemcy wykorzystywali również współpracę z Sowietami, aby montować czołgi w Związku Sowieckim z części dostarczanych przez takie niemieckie firmy, jak Krupp, Linke Hofman i Gutehoffnungshütte. Transport tych części odbywał się przez neutralną Szwecję, a korespondencja wojskowa z tym związana przechodziła przez zakonspirowaną centralę w Moskwie³⁹. Tego rodzaju informacje, świadczące o systematycznym łamaniu przez Niemcy postanowień traktatu wersalskiego, musiały uświadamiać oficerów Oddziału II SG WP, że kierunek realizowanej współpracy niemiecko-sowieckiej w latach 1921–1930 miał między innymi antypolski charakter.

Podsumowanie

Podsumowując treści przedstawione w artykule, można sformułować kilka następujących wniosków:

Materiały posiadane przez Oddział II SG WP świadczą o tym, że polski wywiad wojskowy był dobrze poinformowany o skali narastającego zagrożenia niemieckiego i sowieckiego dla bezpieczeństwa II RP w rezultacie zbliżenia jej dwóch największych sąsiadów.

Rezultaty politycznego, a zwłaszcza gospodarczego oraz wojskowego zbliżenia Niemiec i Rosji sowieckiej, a następnie Związku Sowieckiego, w latach 1921–1930 świadczyły o bardzo różnorodnych płaszczyznach współpracy obu wymienionych państw.

Wspomniane płaszczyzny współpracy Niemców i sowieców w latach 1921–1930 bardzo często miały charakter wyraźnie antypolski, z kolei w niemieckich oraz sowieckich kręgach politycznych i wojskowych II Rzeczpospolitą traktowano jako państwo sezonowe, niezdolne do utrzymania ustalonych po traktacie wersalskim swoich granic, zwłaszcza w odniesieniu do granicy z Niemcami i Związkiem Sowieckim.

W rezultacie przedstawionych argumentów prawdziwa okazała się teza, zgodnie z którą niemiecko-sowieckie zbliżenie polityczne, gospodarcze i wojskowe w latach 1921–1930 istotnie zagrażało bezpieczeństwu II RP. Okres ten charakteryzował się szczególną w dobie międzywojnia intensywnością

³⁹ Działanie wspomnianego obozu ćwiczebnego dla czołgów oraz samochodów pancernych, jak również wielu innych ćwiczebnych obozów niemieckich na terenie Związku Sowieckiego, było ściśle zakonspirowane, o czym świadczył fakt, z którego wynikało, że personelowi tychże zabraniano nawet przesyłania prywatnej korespondencji pocztowej. Por. Ibidem.

wzajemnych stosunków obu wymienionych państw. Począwszy od wspierania Rosji w czasie wojny polsko-bolszewickiej, poprzez realizację tajnych postanowień towarzyszących zawarciu układu w Rapallo, a skończywszy na egzekwowaniu postanowień traktatu berlińskiego, Niemcy dążyli do zacieśniania stosunków z Sowietami, co istotnie wpływało na odczuwany przez Polaków stopień zagrożenia dla

ich bezpieczeństwa. Sowietci z kolei poszukiwali, dzięki współpracy z Niemcami, możliwości szybkiej odbudowy swojego przemysłu zbrojeniowego oraz poprawy sytuacji gospodarczej w analizowanym okresie, dążąc równocześnie do zagwarantowania oficjalnej neutralności Niemiec na wypadek wybuchu kolejnego konfliktu zbrojnego, na przykład z Polską.

REFERENCES

1. Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Londynie,teczka 102.Raport prasowy Poselstwa Polskiego w Londynie z dnia 13 lutego 1924 r.
2. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW).Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.437.Dokument Naczelnego Dowództwa WP pt. Sytuacja polityczna w Niemczech z dnia 23 marca 1921 roku.
3. CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.3410.Niemiecki obóz doświadczalny „Tomka” w ZSRR.
4. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24. Odpis raportu L. 437 polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie, mjr. Tadeusza Kobylańskiego z dnia 27 kwietnia 1926 roku.
5. CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.439. Pismo Komisarza Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku do Departamentu Spraw Morskich M.S. Wojsk. Nr 4318/II z dnia 19 listopada 1921 roku.
6. CAW, Oddział II ND WP, sygn. I.301.8.460. Pismo Oficera Łącznikowego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego przy Polskiej Misji Wojskowej w Gdańsku Nr 2722/II do Naczelnego Dowództwa WP z dnia 31 stycznia 1921 roku.
7. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 12535/II z dnia 24 listopada 1921 roku.
8. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II z dnia 17 stycznia 1922 roku.
9. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23.Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II Nr 27 z dnia 2 lutego 1922 roku.
10. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie do Sztabu Generalnego Oddziału II Nr 2873/II/Inf.II.Ref. ”A” z dnia 7 lutego 1922 roku.
11. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie Nr 14940/II/Inf./II.A. z dnia 26 maja 1922 roku.
12. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie pt. Współdziałanie niemiecko-rosyjskie [brak daty dziennej, 1926].
13. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo polskiego attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie pt. Transakcje złotem przez misję bolszewicką w Rewlu [styczeń, brak daty dziennej, 1922].
14. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo Poselstwa Polskiego w Berlinie nr 403/Tajne do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 8 maja 1922 roku.
15. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.23. Pismo Poselstwa Polskiego we Francji Nr 380/Ścisłe tajne z dnia 11 maja 1922 roku do Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SG M.S.Wojsk.
16. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.73.3. Pismo rtm. Karola Dubicza z dnia 23 czerwca 1920 roku.
17. CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.464. Raport Poselstwa Polskiego w Bernie Nr 167/T/21. R.P. 31 z dnia 10 marca 1921 roku do Ministra Spraw Zagranicznych.
18. CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.464. Raport pt. Stosunek Niemiec do Polski. Wojenne plany Niemiec. Szpiegostwo [brak autora i daty dziennej, 1921].
19. CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.24. Sprawozdanie Konsulatu RP w Hamburgu w sprawie artykułu płk. Immanuela pt. <<Sovietrussland und Polen als Kriegsgegner>> z dnia 20 grudnia 1927 roku.
20. CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.3253. Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921–1930 roku. Zestawienie chronologiczne.
21. Jędrzejewska, I. (2005) Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917-1933. *Wybrane problemy*. Toruń: Europejskie Centrum Informacyjne. [in Polish].
22. Jędrzejewski, A. (2014) Współpraca niemiecko-radziecka w rejonie Wolnego Miasta Gdańska i Morza Bałtyckiego w latach 1920–1933 w świetle dokumentów polskiego wywiadu wojskowego. In P. Kołakowski, A. Pepłoński (Ed.), *Za kulisami wywiadu i dyplomacji. Polski wywiad wojskowy 1918–1945. Materiały*. Kraków. [in Polish].

23. Kłusek, M. (2007). *Polityka Gustawa Stresemanna wobec ZSRR w latach 1923–1929*. Toruń: Adam Marszałek. [in Polish].
24. Kołakowski, P. (2003) *Manewry floty niemieckiej i sowieckiej we wrześniu 1924 roku na Morzu Bałtyckim w świetle informacji polskiego wywiadu. Przegląd Zachodniopomorski*, nr 2. [in Polish].
25. Lubelski, J. (2010) Związek Bałtycki i Trzecia Europa. Koncepcje reorganizacji Europy Środkowej w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa*, 1/9. [in Polish].
26. Melville, C.F. (1932) *The Russian face of Germany: an account of the secret military relations between the German and soviet-Russian governments*. London: Wishart. [in English].
27. Miłka, Ł. (2013) Niemiecko-sowieckie negocjacje w sprawie traktatu o nieagresji i neutralności z 24 kwietnia 1926 r. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 90. [in Polish].
28. Morawski, W. (2007) Dylematy konserwatywnej modernizacji. *Polityka gospodarcza Polski międzywojennej. Acta Oeconomica Pragensia*, 15, 7. [in Polish].
29. Peptoński, A. (2011) *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
30. Peptoński, A. (2004) *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Toruń: Mado. [in Polish].
31. Peptoński, A. 1996 *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*. Warszawa: Bellona-Gryf. [in Polish].
32. Sierpowski, S. (2002) Litewsko-radziecki pakt o nieagresji z 1926 r. w świetle Paktu Ligi Narodów. In B. Halczak (Ed.) *Studia historyczne nad polityką, gospodarką i kulturą*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego. [in Polish].
33. Slusser, R.M., & Triska, J.F. (1959). *A Calendar of Soviet Treaties, 1917–1957, t. 1917*. Stanford: Stanford University Press. [in English].

Дата надходження статті до редакції: 21.03.2019.

Володимир Комар

ORCID iD 0000-0002-5475-5084

Адам Шиманович

ORCID iD 0000-0002-3997-5417

УДК 94(438)„1918–1945”

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.2

КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В ПОЛІТИЦІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ 1918–1945 рр.

У статті висвітлюється доля донських, кубанських і терських козаків, котрі після поразки у боротьбі з більшовиками змушені були емігрувати. Опинившись у важких матеріальних умовах, вони співпрацювали з польською і німецькою владою, особливо з нацистами в роки Другої світової війни, які використовували їх переважно для здійснення антипартизанської діяльності. Побоюючись репресій, козаки намагалися уникнути повернення до СРСР наприкінці війни і здалися в полон військам західних союзників. Проте за британсько-радянською угодою вони були репатрійовані до СРСР, де їх спіткала трагічна доля.

Ключові слова: козаки, Кубань, Дон, козацька еміграція, Вільне козацтво, Козачий стан, колабораціонізм, Третій рейх, СРСР.

Volodymyr Komar

Adam Szymanowicz

COSSACK MILITARY FORMATIONS IN OTHER STATES POLICY (1918–1945)

During the civil war in Russia in 1918–1921, the liberation efforts of the Cossacks of Don, Kuban, and Terek were unsuccessful, and their lands were incorporated into the USSR. Their representatives emigrating from their homeland found themselves in difficult material conditions. While in exile, many of them cooperated with Polish and German authorities.